

НЕОФРАЗЕОЛОГІЗМИ НА ПОЗНАЧЕННЯ ГРАНИЧНОСТІ

Стаття присвячена дослідженню динамічного руху мовної системи, зокрема змінам у фразеологічній системі мови, а саме активізації окремих фразеосемантичних груп, неологізації фразеологічних одиниць. У статті проаналізовано виникнення оказіональних фразеологічних одиниць на позначення граничності, що продукуються внаслідок фразеосемантичних і синтаксично-фразеологічних процесів.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, граничність, неофразеологізм, оказіоналізм, трансформація, конотація.

Купина И.А. Неофразеологизмы, определяющие предельность. *Статья посвящается исследованию динамического движения языковой системы, в частности, изменениям во фразеологической системе языка, а именно активизации отдельных фразеологических групп, неологизации фразеологических единиц. В статье проанализировано возникновение окказиональных фразеологических единиц, определяющих предельность, которые продуцируются в результате фразеосемантических и синтаксически-фразеологических процессов.*

Ключевые слова: фразеологическая единица, предельность, неофразеологизм, окказионализм, трансформация, коннотация.

Kupina I.A. The neophraseological units defining the meaning of limits. *This article is covered to research of dynamic movement of language system, in particular, to change in phraseological system of language, exactly activation of separate phraseological groups, and neologization of phraseological units. In the article emergence of the occasional phraseological units defines limits which are produced as a result of semantical and syntactic - phraseological processes are analyzed.*

Keywords: phraseological unit, limits, neophraseological unit, transformation, connotation.

Суспільно-політичні процеси, що розпочалися в Україні на початку ХХІ століття, спричинили глибокі зміни не тільки в соціальному, економічному та політичному житті суспільства, але й у сфері мовної комунікації; відбулася демократизація всього життя соціуму, що викликало «потужні процеси змін на всіх структурних рівнях та оновлення стилістичних засобів української літературної мови – процеси, які є досить показовими для різних слов'янських мов постсоціалістичного періоду і які нерідко об'єднують під характеристикою нового етапу демократизації їхніх літературних мов» [5: 33].

Зміни в суспільному житті зробили застарілими категоричні твердження спеціалістів про незастосованість розмовної мови в цілому й просторіччя, зокрема у сфері масової комунікації. Тепер коментатори радіо, ведучі телепрограм, журналісти широко використовують позалітературні мовні засоби, створюють ілюзію невимушеного контакту з адресатом, що сприяє становленню комунікативної потужності української мови. Мова газети й журналу нагромаджує в собі стереотипи, утілювані в типах раціональності та ментальності (у тому числі нові імена нових концептів, нові мовленнєві кліше) й активно застосовує фразеологічний фонд просторіччя: *випустити душу з тіла, на всіх парáх, зчинити хай* та ін. Цей прошарок національної мови допомагає адресанту повніше і яскравіше відобразити складний і багатосторонній процес сучасного публіцистичного спілкування.

Сучасна українська публіцистика відбиває соціально-стильове та функціональне розмаїття вживання мовних одиниць. Тому на сьогодні в лінгвістиці чітко окреслилися тенденції аналізувати мову не тільки в площині формально-структурній, але й в аспекті тієї семантичної і прагматичної інформації, яку вона реалізує в комунікативному процесі.

Вирішальним чинником використання фразеологічних одиниць (ФО) у сучасному публіцистичному дискурсі є чинник експресивної значущості, що визначає мовне варіювання й утворення різних комунікативно-прагматичних варіантів висловлювань. Учені-мовознавці (М.Ф. Алефіренко, І.С. Гнатюк, О.П. Левченко, В.С. Калашник, П.О. Редін, Л.О. Ставицька, О.А. Стишов, В.Д. Ужченко, Д.В. Ужченко, Н.В. Щербакова) наголошують на поглибленні та розширенні процесів розвитку оцінності, надзвичайно потужній тенденції до експресивності.

Л.О. Ставицька звертає увагу на важливу роль у мовно-стилістичній організації художнього тексту розмовно-просторічної, розмовно-побутової та емоційно-експресивної фразеології [4: 156]. Це стосується й художньої прози початку XXI століття, у якій широко представлено стилістично знижені ФО, що побутують у різних соціальних прошарках сучасного міста, особливо в молодіжному середовищі. Використання просторічної й жаргонної фразеології та лексики в первісному, необробленому вигляді можна пояснити необхідністю фіксації контрастів міської субкультури. Реалії нового часу передаються, як правило, через використання просторічно-жаргонних одиниць, що відображає світогляд нової мовної особистості. У художньому тексті, як і в публіцистиці, стилістично знижені ФО проходять певну обробку, на що вказують особливості побудови мови автора та мови персонажів.

Метою цієї розвідки є виявлення основних закономірностей виникнення неофразеологізмів на позначення граничності та їх функціонування в публіцистиці, художньому та розмовному стилях.

Зі зміною політичної формації частина реалій переходить на периферію суспільного життя або повністю зникає, через що набуває пасивного статусу й та лексика і фразеологія, яка використовується на їх позначення. Як слушно зауважує О.А. Стишов, «...пасивізація словника пов'язана насамперед зі зникненням реалій і понять радянської епохи, а також психологічним несприйняттям більшістю українського загалу штампованої та заідеологізованої мови минулого, сформованої для підтримування ідеологічних міфів» [5: 91]. Утрачає свою актуальність та гостроту ціла низка ФО, формул, гасел, кліше радянського періоду, часів перебудови; подібні одиниці згадуються або в контексті опису тодішньої ситуації, реалій минулого, або набувають нового іронічного, часто саркастичного звучання, зазнають структурно-семантичних модифікацій. Є.А. Карпіловська, Н.Ф. Клименко визначають тенденцію до негативно-оцінного переосмислення радянських як їхню активізацію, однак уже з іншим аксіологічним потенціалом [1: 107], що підтверджує й матеріал нашого дослідження.

Так, скажімо, ФО на позначення граничності, набувають іронічного забарвлення в контексті та трансформації ідеологічного лозунгу радянських часів:

Ось комунізму знамено! Він тут в найвищій точці! – Трудящі злиплися в одно, Як оселеді в бочці! (І. Багрянний). Конкуренція і тільки конкуренція дозволить покращити перевезення до Києва. Необхідно допускати інші транспортні компанії до перевезень у місті. Місто росте значними темпами. І з кожною новою зданою квартирою кількість пасажирів зростає, а методи роботи незмінні. Як оселеді в бочці – головне гасло цієї компанії! (ЗіБ, 12.05.06). Мовленнєва ситуація вказує на пряме витлумачення (фразеологізми вживаються без змін, варто розглядати їх як стилістичний засіб із метою створення колориту попередніх епох) виділеної фразеологічної одиниці, контекст реалізує також фразеологічну семантику, де узуальна фразеологічна одиниця зберігає своє традиційне значення та вказує на велику кількість, велике скупчення людей у будь-якому приміщенні. У наведеному контексті проілюстровано власне семантичну трансформацію, проте її результатом не є виникнення оказіональної ФО.

Фразеологічна система сучасної української мови інтенсивно поповнюється одиницями на позначення нових реалій суспільного, побутового життя, відносин між членами суспільства (економіка, бізнес, шоу-бізнес, модельний бізнес, інноваційні технології та ін.), оскільки активні процеси новотворення зумовлені як внутрішньомовними, так і екстралінгвальними чинниками, серед яких можна виділити «процеси глобалізації, зміну парадигми сприйняття соціальної дійсності, виникнення нових реалій життя і необхідність їх назвати відповідними номінаціями» [1: 98].

Із-поміж трансформованих ФО та неофразеологізмів на позначення граничності, що останнім часом актуалізуються в текстах сучасної української публіцистики, прози та в розмовному мовленні, виділено кілька підгруп:

1. ФО зі значенням граничності на позначення нових суспільно-політичних і соціально-побутових явищ: *час X, усіма фібрами своїх змучених дебатуваннями та протистояннями душ, відкинути копита, відірватися за повною програмою, до повного кайфу, останній писк моди, політичний труп, повна амнезія історичної пам'яті, повна хата пармалата, перекрити кисень, хоч з мосту та в помаранчеву ополонку, на грані фолу, глист у корсеті, суцільний драйв, тягнути в яму та ін.: Усе ближче той час X, коли Євросоюз розростеться до кордонів України... (УМ, 29.01.04). Насправді ж вони більше переймаються майбутніми “булавами” та іншими “клеянодами”, до яких прагнуть усіма фібрами своїх змучених дебатуваннями та протистояннями душ (ВіП, 12.12.2008). Але, якщо знахабніла держава не тільки виверне кишені лояльного громадянина, але й ще вгніздиться небораці на шию, примовляючи при цьому йому на вушко: „Як працюєш, так і живеш!”, то цей самий законослухняний громадянин просто зобов'язаний припинити бути лояльним і в кращому випадку мусить спровадити державних бонз у відставку, в гіршому – за ґрати, ну і в найгіршому – в еміграцію або ж із мосту та в помаранчеву ополонку. Останнє має назву революції, після котрої, як правило, не залишається ні держави, ні громадянського суспільства, якщо таке до цієї напасті існувало (УМ, 01.12.2009). Життя на грані фолу мало втішало його, потрібні були конкретні переміни (розм. мовл.). Найчисельнішим способом структурно-семантичних*

трансформацій аналізованих ФО є семантичне нарощування або розширення значення переважно за рахунок залучення ад'єктивів або лексична субституція компонентів ФО. Загальне значення фразеологізму набуває додаткової експресивності. Модель узуальних ФО матеріалізується несподіваними оказіональними елементами. У конкретному мовному оточенні словесний вміст фразеологізму іноді виявляється недостатнім, з'являється потреба поповнити його, пов'язати з тематикою тексту, із характеристикою ситуації, тобто розширити компонентний склад. У такий спосіб досягається смислова напруженість, динамічність між узуальними та авторськими ФО, що заряджає їх новою (мовленневою) експресією.

Безпосередню роль у трансформації ФО відіграє контекст, тематика тексту. Контекст може складатися з одного, двох речень або й цілого абзацу; може розширюватися до цілого тексту – статті, фейлетону, нарису – і мати конструктивний характер. Найхарактернішими прикладами вживання в сучасній українській прозі так званих власне семантичних трансформацій, специфіка яких полягає в оновленні семантично цілісного змісту ФО при незмінній структурі, є такі: *У сусіда здохла корова. Душа у свята. Наша-то власна Бурьонка відкинула копита ще в 2000 році. Звалася вона «російська демократія», і чекістська хунта вже десять років хлебтає щі з цієї забитої* (УМ, 24.10.2010). *Я повільно тягну його в яму, ми обоє чуємося трагічно щасливими* (І. Карпа). *Минав час, рік за роком. ... Хоч лізь у вир... Та все ж одна дорога. Всіх зведе та порівняє* (СВ, 20.03.2009). Семантичні трансформації зазначених фразеологізмів викликані їх актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, унаслідок чого узуальне фразеологічне значення набуває конотативних відтінків чи реалізується семантична двоплановість ФО.

Переважає більшість неофразеологізмів несе в собі імпліцитну інформацію, особливі стилістичні відтінки, що екстраполюються на текст, у якому функціонує ФО: *Звідси майже цілковита відсутність провисання мови, суцільний драйв і весела легкість, благословенний поспіх письма (write fast! die young!) і графічна, посилена друзякою комп'ютером, винахідливість* (І. Карпа). *Сьогодні чергує Єжі, глист у корсеті, ти легко впораєшся з ним* (С. Бортніков). Авторські оказіоналізми органічно вбудовуються у контекст, характеризуються оригінальністю, подвійною експресивністю і з повним часом можуть стати елементами фразеологічної системи. До складу названого ряду в основному входять фразеологічні одиниці з негативно конотованою семантикою 'потрапити у безвихідь', 'стресовий стан', 'комусь дуже погано', 'комусь дуже гарно'. Особливості більшості ФО ґрунтуються на обігруванні образів людини, її емоційного та психічного життя. У публіцистичних текстах фразеологізми є високоекспресивними засобами впливу на адресата з метою сформуванню оцінне ставлення до зображуваних подій і явищ.

2. Фразеологічні одиниці зі значенням граничності на позначення нових економічних реалій: *фінанси співають романси, фінансове оздоровлення банків, шалені гроші, гасити кредит, межа бідності: Фінанси співають романси: дефіцит бюджету досяг 10 млрд. гривень ...* (УМ, 03.11.2009). *Спочатку купу паперів придумали, за які треба віддати шалені гроші* (УМ, 31.01.2004).

Альтеративний варіант – продовжувати вірити забудовнику, гасити кредит і одержувати компенсацію, сподіваючись, що проект буде завершено (УП, 28.09.2012). Це рівень доходу, за якого його одержувачів не можна вважати середньозабезпеченими, це мінімальний споживчий бюджет, межа бідності, поріг бідності і т. ін. Конкретне його значення визначається у процентах від середнього доходу, характерного для певного суспільства. Європейський Союз рекомендує визначати верхню межу бідності на рівні 60 % від середнього доходу в державі (УП, 22.03.2010). Унаслідок уваги ЗМІ до фінансової кризи, терміни, що були вузькоспеціальними та вживалися лише в економічному дискурсі, стали більш уживаними, бо фінансова криза зачепила всі верстви населення, привернула увагу всього суспільства, тому актуальність зазначених проблем спричинила засвоєння термінів носіями мови, що, у свою чергу, стало результатом процесу детермінологізації (або термінологічної екстраполяції), тобто переходу термінологічних сполучень, професіоналізмів у розряд загальноживаних ФО. Фразеологічні одиниці розрізняються семантичними відтінками, підсилюючи денотативний аспект фразеологічного значення. До зазначених ФО відносимо фразеологічні новотвори, що виникли «внаслідок екстраполяції певних виразів з однієї сфери до іншої, а також постали на основі різних тропів, адже метафоричне перенесення – традиційний засіб творення експресії в масовій комунікації. Своєрідність цих структур полягає в новизні сполучуваності лексем, підсиленні певних потенційних сем, що сприяє формуванню не лише нового поняття, але й меліоративної та пейоративної конотації. Емоційно-експресивна функція цих неофразеологізмів допомагає створювати цілісне уявлення про дійсність шляхом образного узагальнення та впливати на адресата, формуючи його суспільний досвід» [2: 134].

Значна частина ФО на позначення граничності формується на базі понять, пов'язаних із людиною, а також предметами та явищами, що її безпосередньо оточують: 1) підсилення емоційно-експресивної характеристики людини: *як божий одувачик – зовнішній вигляд людини: Діти, радіючі, що не буде більше суворого контролю з боку мамусі, готувалися до приїзду бабці під кодовим прізвиськом божий одувачик (М. Гримич); повний кайф – найповніший вияв емоцій: Але я не мав сили позоритися з тими «колегами» на сцені і запропонував піняти рівень виконання, чим придушив їхню свободу. Ще раз зійтися, щоб після восьми років повного кайфу, розуміння і професіоналізму знов злигатися з дилетантами і обіс...атися перед людьми, я не готовий (День, 15.11.2012); 2) підкреслення властивостей та ознак неживих предметів, явищ: як папа Карло – ‘працювати важко, багато, надмір’ : Душман у це не звичний для себе ролі приватного підприємця крутився, як електровіник, впирався рогом, як папа Карло, орав, як залізний трактор і напружувався по самісінькі бивні (М. Меднікова); як електровіник – ‘дуже швидко’ : Сама тітка Муся, наче електровіник, встигає займатися кількома справами (М. Альфієва). У творах функціонують ФО із загальним значенням квантитативності, яке конкретизується в опозиції «мало-багато»: *фінанси співають романси: У той час поки фінанси в Америці співають романси, а бізнесмени**

стурбовані станом фондових ринків, ринки модні пестрят ідеями. Пишними, самобутніми й дорогими (УП, 12.11.2012); як з рогу достатку: Версії зацікавлених сторін сплутають як з рогу достатку (Дзеркало тижня). Використовуючи ФО, автори намагаються якнайточніше передати атмосферу того середовища, у яке потрапляють їхні герої. Подібні контексти створюють посилений емоційний заряд та сатирично-іронічне забарвлення.

Аналіз неофразеологізмів на позначення граничності, уживаних у художніх, публіцистичних текстах і розмовному мовленні, дозволив виявити найактивніші джерела поповнення ФО: 1. Реклама: усі в шоці, а ти в шоколаді; чернігівське пиво: футбол на повну; мережа гіпермаркетів «FoxMart»: наші ціни – страшна сила; Хортиця: відчужений смак абсолютної чистоти. 2. Розмовне мовлення: галімії як тисяча бубнів, хана причалу, бабок неміряно, повний імбецил, абсолютно фіолетово. 3. Виробничо-професійна та науково-термінологічна лексика: потрапити в пробку, переkritи кисень, свобода слова: Це говорить про його свідомість, людяність і громадянськість, бо все було дуже складно з моєю операцією. Транспорт транспортом, мало того, щоб не потрапити в пробку і довести серце вчасно, Борис Михайлович шукав зв'язки у ДАІ! Чому хірург мав цим займатись? Ця його людяність мені імпонує найбільше, і його віра, яку він передавав мені. Я вірю йому, як мусульмани вірять Богу, – серйозно каже він (УМ, 18.05.2004). Ми не даємо красти гроші ані з газу, ані з нафти, сьогодні уряд, як кажуть, перекрив їм кисень по деяких інших корупційних схемах (УП, 29.01.2010). Чомусь думають, що свобода слова потрібна лише журналістам. Насправді вона їм потрібна рівно стільки, наскільки вона потрібна кожному громадянину (День, 25.03.2010).

Розширення міжнародних контактів та інтенсивність процесів обміну інформацією й розвиток інформаційного суспільства, динамізм науково-технічної сфери зумовили активне проникнення в загальнонародну мову термінологічних словосполучень, які перейшли вузькі фахові межі та стали загальноновживаними. Відібраний фактичний матеріал свідчить про активність терміносполук із таких галузей наукового знання: 1) суспільно-політичні одиниці на позначення граничності: Це агонія політичного трупа, на який перетворюється Ющенко; 2) економічна термінологія: Україна зайняла четверте місце в рейтингу країн, яким загрожує повний дефолт (розм. мовл.); 3) військова термінологія: Запропонована зміна судоустрою – «контрольний постріл» в українську Феміду (ПУ, 26.12.2006); 4) авіаційна термінологія: На мій погляд, неінтелігентно обвішуватися золотими англійськими шпильками і в такому вигляді чимчикувати в метро, щоб уводити в ступор гегемон з електричок, державних службовців середньої ланки та офісних людей (Л. Денисенко); 5) журналістська термінологія: Вона вибиває з прайм-тайму та перших шпальт гарячі репортажі про події в Іраку. Відповідно до даних центру Червоного Хреста, у французькому місті Sangatte, де утримуються біженці, що прагнуть перетнути Ла-Манш, від сили 1-2% просять притулку у Франції (ДТ, 30.04.2004); 6) театральна термінологія: Нині, наприкінці століття, життя пільного й успішного автора незвідка увінчує одним-єдиним томиском – гаразд, коли два. Чи не означає, що ми потроху сходимо зі сцени? (О. Забужко);

7) електротехнічна та фізична термінологія: *Чи загрожує людству кібер-апокаліпсис?* (УП, 15.11.2012); 8) з інших термінологічних систем: *Курс гривні: на Україну чекає «шокова терапія»? Полюс свободи зникає — зостається чистий примус, майже* (УП, 11.07.2012).

У пошуках виразності письменник чи журналіст трансформує фразеологізми та використовує okazіональні ФО, які викликають тим самим підвищену реакцію в читача. У цьому й полягає механізм виразності фразеологічних трансформацій як стилістичного прийому — це один із найпростіших та найдоступніших засобів досягнення відчутного ефекту в матеріалах, які розраховані на вплив на велику читачську аудиторію.

Фразеологічні трансформації — явище стилістичного порядку. Безперечно, зміна фразеологізму не може відбуватися сама по собі, без зв'язку з текстом, у якому він функціонує. Тому це явище й розглядається в умовах контексту, з урахуванням його впливу на формування нової ФО: *На всіх парах до катастрофи. Західноєвропейські столиці знову заповнені натовпами обурених громадян. Нічого подібного Європа не переживала з початку 1930-х років* (ДТ, 28.06.2011); *Павло Гудімов відрізняється невичерпним потягом до усього цікавого що є в світі — до музики, мистецтва, вмiє відстоювати свою точку зору і буде стояти до останньої краплі пива* (УМ, 12.06.2010); *У мережі аж кишить пропозиціями купити душу (або нематеріальну сутність — хто як називає). Причому, забивши у пошук „продам душу”, вам одразу пропонується два варіанти: дияволу чи сатані. А далі як в тому анекдоті про кролики: ти знаєш, ведуться (Місто, 16.10.2009); Джим Моррісон: живи на повну, помри молодим* (video.i.ua/user/3267152/40371/281136/).

Усі трансформовані фразеологізми викликають у пам'яті читача первісні ФО: *на всіх парах, до останньої краплі крові, аж кишить, на повну котушку*. Читач одразу порівнює зміст первісного фразеологізму й нове, розширене значення його в прочитаному тексті. Це викликає певний стилістичний ефект. Нова експресивність фразеологізму дає можливість загострити сприйняття того, заради чого написаний матеріал, чіткіше розмежувати позитивне й негативне ставлення до описуваних фактів. «Семантична наповненість сталих словосполучень та фразеологічних одиниць дає змогу їм найповніше реалізувати комунікативні задуми автора, виконати різні комунікативні функції — не лише подати інформацію про щось, але й впливати на розум, емоції та почуття людини» [3: 73]. Тому трансформація складу ФО — авторський прийом, що будується за загальномовними законами побудови тексту.

Реалізація процесу фразеологічної неологізації відбувається за рахунок переосмислення вільних словосполучень, активізації парафразування, іншомовних запозичень, створення нових образних одиниць шляхом несподіваного, парадоксального поєднання відомих, шляхом екстраполяції, шляхом трансформації старих або за аналогією з ними. Критерієм виокремлення неофразеологізмів слугує їхня відсутність в академічних словниках, що є природним, оскільки в словниках подаються узальні ФО. Неофразеологізми свідчать про поступовий розвиток фразеологічної системи. Подібні мовні

утворення є недовговічними, оскільки вони виникають як реакція на поточні актуальні соціальні, культурні, політичні, військові, економічні події. Якщо резонанс такої події був потужним, подібні одиниці мають шанс увійти у повсякденний обіг, а згодом — у словниковий склад української мови.

На підставі аналізу фактичного матеріалу можна зробити висновки про те, що процес неологізації **ФО** на позначення граничності є надзвичайно активним як у публіцистиці, так і в художній літературі й розмовному мовленні. Вирішальним чинником використання фразеологізмів на позначення граничності в сучасному публіцистичному, художньому та розмовному дискурсах є чинник експресивної значущості, що визначає мовне варіювання й утворення різних комунікативно-прагматичних варіантів висловлювань. Реалії нового часу передаються, як правило, через використання **ФО**, що відображають світогляд нової мовної особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Клименко Н.Ф.** Динаміка словникового складу сучасної української мови на тлі міжслов'янських паралелей / Н.Ф. Клименко // Мовознавство. — 2003. — № 2/3. — С. 96–111.
2. **Скиба Н.Г.** Відображення процесів демократизації мови на фразеологічному рівні в сучасній українській публіцистиці / Н.Г. Скиба // Українське мовознавство. — К. : Видавничий дім Д. Бураго, 2004. — Вип. 27/28 — С. 132–137.
3. **Сковронська І.** Фразеологічні новотвори, явище трансформації у пресі української діаспори США і Канади / І. Сковронська // Теле- та радіожурналістика. — 2012. — № 11 — С. 69–74.
4. **Ставицька Л.О.** Мовностильові тенденції в художній прозі 90-х років / Л.О. Ставицька // Українська мова / Najnowsze dzieje języków słowiańskich / Red. naukowy S.Jermolenko. — Uniwersytet Opolski; Instytut Filologii Polskiej. — Opole. — 1999. — S. 153–169.
5. **СТИШОВ О.А.** Українська лексика кінця ХХ століття (на матеріалі мови засобів масової інформації) / О.А. Стишов. — К. : Видавничий центр Київського національного лінгвістичного університету, 2003. — 388 с.
6. **Тараненко О.О.** Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови (з кінця 1980-років) / О.О. Тараненко // Мовознавство. — 2003. — № 1. — С. 23–41.